

**ՀԻՆ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՎՆԱՐԿ**

Բանալի բառեր - սկզբնաղբյուրներ, հին (պատմական) քարտեզներ, քարտեզագրության պատմություն, մապա մունդի, պորտոլան, հավաքածու, ատլաս, ֆաքսիմիլային հրատարակություն, քարոզչություն, Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան

Մարդկության զարգացմանը զուգընթաց՝ ձևավորվել են նաև նրա գիտելիքները և պատկերացումները շրջակա միջավայրի ու աշխարհի վերաբերյալ, որոնք անհրաժեշտություն են առաջացրել քարտեզագրության սկզբնավորման: Տարբեր ժողովուրդների մոտ՝ պայմանավորված քաղաքակրթության աստիճանով, քարտեզագրության և քարտեզների վերաբերյալ գիտելիքները տարբեր են եղել: Այսօր մեզ են հասել քարտեզներ, որոնք պատմական բացառիկ սկզբնաղբյուրներ են, մշակութային կարևոր հուշարձաններ:

Հին քարտեզների ուսումնասիրություններն սկսվել են համեմատաբար ոչ վաղ անցյալում, որոնք սկզբնական շրջանում սահմանափակվում էին միայն առանձին քարտեզների կամ հավաքածուների ֆաքսիմիլային հրատարակությամբ¹ և քարտեզագրության պատմության լուսաբանմամբ, իսկ մեր օրերում այդ ամենի հետ մեկտեղ օգտագործվում են նաև քարտեզագրական հետազոտման մեթոդներ:

Քարտեզագրության պատմության նկատմամբ հետաքրքրությունն աճել է XVIII դարի վերջին և XIX դարի կեսերին, ինչը պայմանավորված էր թե՛ տնտեսության ու տրանսպորտային ցանցի արագ զարգացմամբ և թե՛ ուժային կառույցների համար քարտեզագրական ճշգրիտ տվյալների անհրաժեշտությամբ: Այդ ժամանակաշրջանում Եվրոպայում սկսում են հրատարակել հին քարտեզների պատճենները՝ գիտական մեկնաբանություններով:

¹ Ֆաքսիմիլային հրատարակությունը [facsimile edition] ձեռագիր կամ տպագիր բնօրինակի (ձեռագրեր, գրքեր, քարտեզներ, ատլասներ) ճշգրիտ վերարտադրությունն է՝ դրանց գրաֆիկական և տեքստային բոլոր առանձնահատկություններով հանդերձ: Տե՛ս **Берлянт А. М.**, Картографический словарь, М., 2005, с. 360:

Մանաստիպ առաջին աշխատություններից են ֆրանսիացի գիտնական Մ. Ֆ. Սանտարեմի (1791-1855) հրատարակած հին քարտեզների ատլասը¹ և կոսմոգրաֆիայի² պատմությունը³: 1842-1862 թթ. Է. Ֆ. Ժոմարը (1777-1862) հրատարակում է «Աշխարհագրության պատմության հուշարձաններ» հավաքածուն⁴: Նույն ժամանակաշրջանում են լույս տեսել նաև Ժ. Լելևելի (1786-1861) քարտեզագրության պատմության վերաբերյալ աշխատանքները⁵:

Պատմական աշխարհագրության և հին քարտեզների նկատմամբ հետաքրքրությունն ավելի է մեծանում միջազգային քարտեզագրական գիտաժողովների կազմակերպմամբ, որոնցից առաջինը (Աշխարհագրական միջազգային գիտաժողով)⁶ տեղի է ունեցել Անսվերպենում 1871 թ.: Այստեղ կազմակերպվել էր հին հազվագյուտ քարտեզների ցուցահանդես՝ նվիրված Գ. Մերկատորի (1512-1594) աշխարհի ծովագնացության քարտեզների⁷ և Ա. Օրտելիի (լատ. Օրտելիուսի) (1527-1598)՝ ժամանակակից տեսքով առաջին աշխարհագրական ատլասի⁸ ստեղծման 300-ամյակին:

Քարտեզագրության պատմության և քարտեզագրական հուշարձանների հետազոտության, զարգացման ու տարածման գործում իր մեծ ավանդն ունի բևեռախույզ Ա. Է. Նորդենշելդը (1832-1901), որը հրատարակել է պտղոմեոսյան քարտեզներին⁹ և քարտեզ պորտուլաններին նվիրված մի շարք աշխա-

¹ Տե՛ս **Santarém M. F.**, Atlas, composé de mappes-mondes, de portulans et de cartes historiques, depuis le VIe siècle jusqu'au VIIIe siècle, pour la plupart inédites, tirées des manuscrits des différents bibliothèques de l'Europe, pour servir, de preuves à l'Histoire de la Géographie du Moyen Âge, et à celle des découvertes des portugais, Paris, 1846:

² Մինչև XVII դարը կոսմոգրաֆիա [cosmographia] էին կոչում աշխարհագրությունը, հատկապես նկարագրական աշխարհագրությունը քարտեզագրության հետ մեկտեղ: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Космография> (հասանելի էր 04.09.2016):

³ Տե՛ս **Santarém M. F.**, Essai sur l'histoire de la Cosmographie et de la Cartographie pendant le Moyen Âge, et sur les progrès de la Géographie après les grandes découvertes du XVe siècle, pour servir d'introduction et d'explication à l'Atlas composé de mappemondes et de portulans, et d'autres monuments géographiques depuis le VIe siècle de notre ère jusqu'au XVIIe, t. I-III, Paris, 1849-1852:

⁴ Տե՛ս **Jomard E. F.**, Les monuments de la géographie, ou, Recueil d'anciennes cartes européennes et orientales : accompagnées de sphères terrestres et célestes, de mappemondes et tables cosmographiques, d'astrolabes et autres instruments d'observation, depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'époque d'Ortelius et de Gérard Mercator, publiés en facsimilé de la grandeur des originaux, vol. 1-8, Paris, 1842-1862:

⁵ Տե՛ս **Lelewel J.**, Géographie du Moyen Âge, Bruxelles, 1850 et 1852-1857, vol. 5, Repr. Amsterdam, 1966-1967:

⁶ Տե՛ս **Котляков В. М.**, Избранные сочинения, кн. 3, География в меняющемся мире, М., 2001: http://igu.org.ru/articles/kotlyakov_01.html (հասանելի էր 04. 09. 2016):

⁷ Տե՛ս **Mercator G.**, Carta del Mundo de Mercator, 1569:

⁸ Տե՛ս **Ortelius A.**, Theatrum Orbis Terrarum, Antwerpen, 1570:

⁹ Տե՛ս **Nordenskiöld A. E.**, Facsimile-Atlas to the Early History of Cartography: With reproductions of the most important maps printed in the XV and XVI centuries, Translated from the Swedish original by Johan Adolf Ekelöf and Clements R. Markham, Stockholm, Norstedt, 1889, 141 p. 51 plates, maps, reprint: New York, Dover, 1973:

տություններ¹: 1895-1898 թթ. Կ. Միլլերը տպագրել է «մապա մունդիներին»² նվիրված վեցհատորյակը³ և արաբական միջնադարյան քարտեզների ֆաքսիմիլային հավաքածուն⁴: «Մապա մունդիները» վաղ միջնադարյան եվրոպական քարտեզագրությանը բնորոշ եկեղեցական քարտեզներ են, որոնց ուշ միջնադարում փոխարինել են նավարկության համար նախատեսված քարտեզները՝ պորտոլանները⁵: «Մապա մունդիներին» և պորտոլանների ստեղծման ժամանակին, տեղին և պատմական քարտեզագրությանն առնչվող այլ հարցեր քննարկվել են շատ աշխատություններում, որոնցից նշանավոր են Կ. Կորադի, Ռ. Բաշիսիոյի, Չ. Խեպգուդի, Պ. Դալիշեի, Մ. Ֆրանսիսկոյի և Ի. Ֆոմենկոյի գրքերը⁶:

XX դարում հետաքրքրությունը հին քարտեզների նկատմամբ ավելի է աճում, որը խթան դարձավ քարտեզների պատմության ուսումնասիրությունների շրջանակի ընդլայնման, հատկապես հին քարտեզների ֆաքսիմիլային հրատարակումների համար: 1917 թ. լույս է տեսնում Լ. Ս. Բագրովի (1881-1957) «Աշխարհագրական քարտեզների պատմություն» աշխատությունը, որտեղ հեղինակն ընդհանրացնում է իր նախորդների կատարած աշխատանքը⁷, իսկ 1951 թ. նա տպագրում է համաշխարհային քարտեզագրության պատմությանը նվիրված իր ծավալուն աշխատությունը⁸: Վերջինիս «Քարտեզագրության պատմությունը» Ռ. Ա. Սկելտոնը լրամշակում և անգլերենով հրատարակում է 1966 թ.: Նոր տարբերակը շահեկանորեն տարբերվում է

¹ Տե՛ս **Nordenskiöld A. E.**, *Periplus: An Essay on the Early History of Charts and Sailing-Directions*, Transl. by Bather F.A., Stockholm: P.A. Norstedt, 1897: 60 double plates incl. 234 maps (part colored) illustrations:

² *Mappa mundi* (լատ.) – «աշխարհի քարտեզ», http://ru.wikipedia.org/wiki/Mappa_mundi (հասանելի էր 04. 09. 2016):

³ Տե՛ս **Miller K.**, *Mappaemundi: Die ältesten Weltkarten*, Bd. 1-6, Stuttgart, 1895-1898:

⁴ Տե՛ս **Miller K.**, *Mappae Arabicae: Arabische Welt- und Länderkarten des 9.-13. Jahrhunderts in arabischer Urschrift. Lateinischer Transkription und Übertragung in neuzeitliche Kartenskizzen Miteinleitenden Texten*, Bd. 1-6, Stuttgart, 1926-1931:

⁵ Պորտոլան (պորտոլան) [portolan chart, portulan] XIII-XVII դդ. նավարկության (նավիգացիոն) քարտեզ՝ ափագծերի, զետաբերանների և նավահանգիստների շատ մանրամասն պատկերմամբ: Այդ մասին տե՛ս **Берлянт А. М.**, նշվ. աշխ., էջ 249: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Портолан>), (հասանելի էր 04. 09. 2016):

⁶ Տե՛ս **Konrad K.**, *Die italienischen Portolane des Mittelalters, Ein Beitrage zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, vol. 13, Berlin, 1909; **Bacchisio R. M.**, *Il Compasso da Navigare, Opera italiana della metà del secolo XIII*, Cagliari, Annali della facoltà di lettere e filosofia dell'Università di Cagliari, VIII, 1947; **Хэнгуд Ч.**, *Карты морских царей, составитель Непомнящий Н.*, с предисл. акад. РАН В. Котлякова, М., 1994; **Dalché P. G.**, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia rivieriarum et forma maris nostri Mediterranei, Pise, circa 1200*, Roma, École Française de Rome, 1995; **Francesco M. L.**, *Prima Parte dello Specchio del Mare*, Genova, G. Marino e B. Celle, 1664. Disponibile anche in ristampa anastatica dell'edizione originale, Galatina, Congedo, 2002; **Фоменко И. К.**, *Образ мира на старинных портоланах: Причерноморье: конец XIII-XVII в.*, М., 2011:

⁷ Տե՛ս **Багров Л. С.**, *История Географической карты (очерк и указатель литературы)*, Пг., 1917:

⁸ Տե՛ս **Bagrow L. S.**, *Die Geschichte der Kartographie*, Berlin, 1951:

առաջինից և հազեցած է ցուցադրական մեծ նյութով՝ բազմաթիվ հին քարտեզների գունավոր պատճեններ ու քարտեզագիրների կենսագրական տեղեկություններ¹: Առավել արժեքավոր է համարվում 1926-1951 թթ. Յուսուֆ Քեմալի հրատարակած՝ տասնվեց մասից բաղկացած «Աֆրիկայի և Եգիպտոսի քարտեզագրության հուշարձաններ» շատ հազվագյուտ ատլասը (100 օրինակ տպաքանակով)²:

Խորհրդային գիտնականներից Կ. Ա. Սալիշչևն առաջիններից էր, որ անդրադարձավ հին քարտեզներին ու համաշխարհային քարտեզագրության պատմության խնդիրներին³: 1950 թ. լույս է տեսել Լ. Բրաունի «Քարտեզների պատմությունը»⁴ աշխատությունը, ուր ներկայացված է եվրոպական քարտեզագրության պատմությունը հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև 1940-ական թվականները: 1953 թ. Գ. Ռ. Քրոունը հրատարակում է «Քարտեզները և դրանք ստեղծողները»⁵ գիրքը:

Անհրաժեշտ է առանձնացնել նաև Ռ. Ա. Սկելտոնի⁶, Ն. Տրոուլերի⁷, Պ. Դ. Ա. Հարվեի⁸, Լ. Բագրովի⁹ և Ա. Վ. Պոստնիկովի¹⁰ պատմական քարտեզների պատմությանն ու հին քարտեզների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատանքները:

Մինչև XX դարի կեսերը գիտական աշխատությունների մեծ մասը հիմնականում նվիրված էր քարտեզների պատմությանը և ակնառու քարտեզագիրների կենսագրականներին, սակայն, 50-ական թվականներից սկսած, արևմուտքում հին քարտեզներ ուսումնասիրողներն իրենց առջև դնում են այլ խնդիրներ: Այդ նոր աշխատանքների համար բնորոշ էին համալիրային մոտեցումները: Նկատելի էր դառնում կապը քարտեզագրության,

¹ Sté u Bagrow L. S., Skelton R. A., History of Cartography, Cambridge, 1966:

² Sté u Youssouf Kamal, Monumenta cartographica Africae et Aegypti, 5 vol. in 16 books, Le Caire, 1926-1951:

³ Sté u Салищев К. А., Основы картоведения: историческая часть, М., 1943; նույնի՝ Основы картоведения: часть ист. и картогр. материалы, М., 1948; նույնի՝ История картографии // Итоги науки и техники, Картография, т. 6, М., 1974, с. 218-238:

⁴ Sté u Brown L. A., The Story of Maps, Boston, 1950; Браун Л. А., История географических карт, пер. с англ. Н. И. Лисовой, М., 2006:

⁵ Sté u Crone G. R., Maps and Their Makers: An Introduction to the History of Cartography, London, 1953, 2nd rev. ed. Dawson, 1978:

⁶ Sté u Skelton R. A., Looking at an Early Map, Lawrence, 1965 (Univ. of Kansas, Publ. Libr. Ser.: № 17); Maps: A Historical Survey of their Study and Collecting, University of Chicago Press, 1972:

⁷ Sté u Thrower Norman J. W., The Terraqueous Globe: the History of Geography and Cartography, Los Angeles, 1969; նույնի՝ Maps and Man: Examination of Cartography in Relation to Culture and Civilization, Englewood Cliffs, 1972:

⁸ Sté u Harvey P. D. A., The History of Topographical Maps: Symbols, Pictures and Surveys, With 116 ill., 10 in colour., London, First edition, 1980:

⁹ Sté u Багров Л., История русской картографии, М., 2005:

¹⁰ Sté u Постников А. В., Развитие картографии и вопросы использования старых карт, М., 1985:

պատմության, կոսմոգրաֆիայի, աստղագիտության, մաթեմատիկայի և այլ գիտությունների միջև¹:

XIX դարի վերջին և XX դարում հրատարակվում են հին քարտեզներին և դրանց ուսումնասիրությանը նվիրված առավել կարևոր աշխատություններ, իսկ անցյալի քարտեզագրական նյութի հիմնական մասը ֆաքսիմիլային հրատարակությունների միջոցով դրվում է գիտական շրջանառության մեջ՝ աղբյուրագիտական հենք ստեղծելով հետազոտությունների համար:

Ամփոփելով վերոբերյալը՝ կարող ենք նշել, որ պատմական քարտեզագրության և քարտեզների հետազոտության ընդհանուր խնդիրներին նվիրված աշխատություններում, ըստ էության, չեն շոշափվում մեր տարածաշրջանին առնչվող հին քարտեզների ուսումնասիրության ու քարտեզագրության պատմության հիմնահարցերը:

Վրաստանում և Ադրբեջանում հին քարտեզների ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատություններին առնչվող մեր տվյալները բավական սահմանափակ են, քանզի դրանք հասանելի են միայն իրենց գրադարաններում և համացանցում եղած տեղեկատվությամբ: Դրանցից կարելի է նշել 1961 թ. Թբիլիսիում հրատարակված Ի. Վ. Մատուրելիի՝ XVIII դ. առաջին կեսի վրացական քարտեզագրությանը նվիրված աշխատությունը, որը հիմնականում նվիրված է XVIII դ. գիտնական Վախուշտի Բագրատիոնիի քարտեզագրական աշխատանքների մեկնաբանությանը և ուսումնասիրությանը²:

2012 թ. Սանկտ Պետերբուրգում լույս է տեսել 1667-1914 թթ. քարտեզների՝ «Ադրբեջանի հին քարտեզների հավաքածու» խորագրով ֆաքսիմիլային հրատարակությունը³: Ըստ համացանցում եղած համառոտագրության՝ այն բաղկացած է պատմական և աշխարհագրական քարտեզներից, որոնցում ներկայացված է «Ադրբեջանի տարածքը»: Ըստ հրատարակիչների գովազդային հայտարարության՝ հավաքածուի քարտեզներն ընտրված են XVI-XIX դդ. հրատարակված ատլասներից: Նշենք, որ ըստ վերնագրում նշված թվագրության՝ դրանք պետք է ընտրված լինեին XVII-XX դդ. հրատարակություններից:

Այս հավաքածուի շարունակությունն են մեր արևելյան հարևանի՝ համացանցում տարածաշրջանային քարտեզներին առնչվող և օր օրի մեծ չափերի հասնող, սակայն բարբառանքից ոչնչով չտարբերվող հակահայկական քարոզչական փորձերը, որոնք նենգափոխում են պատմական սկզբնաղբյուրները. տվյալ դեպքում խոսքը կրկին վերաբերում է հին քարտեզներին և

¹ Տե՛ս Գусарова Т. П., Димитрова О. В., Филипов И. С. и др., Введение в специальные исторические дисциплины, М., 1990:

² Տե՛ս Матурели И. В., Материалы по грузинской картографии первой половины XVIII века, Тбилиси, 1961:

³ Տե՛ս Собрание старинных карт Азербайджана, Факсимильное издание 1667-1914 гг., 4 с.: 64 л. карт, СПб., 2012: <http://www.alfaret.ru/item.php?prod=2204&subid=130&catid=194> (հասանելի էր 04.09.2016):

դրանց բովանդակությանը: Նմանօրինակ հրապարակումներից է Էմիր Էյվազի՝ համացանցում տեղադրած՝ «Մեծ Թուրանի» երկյուղը ստիպում է հայերին նենգափոխել հին քարտեզները» հրապարակումը¹:

Հայրենական պատմագրության մեջ Հայաստանի և տարածաշրջանային քարտեզների ուսումնասիրությանը շատ համեստ տեղ է հատկացվում: Դա բացատրվում է մեր երկրում քարտեզագրական հարուստ հավաքածուների և քարտարանների՝ քարտեզների ցուցակների (քարտեզների գտնվելու տեղը, հեղինակը, չափերը և այլն) բացակայությամբ և կենտրոնական գրադարաններում հին քարտեզներին վերաբերող նյութերի ոչ բավարար քանակով:

Հայաստանի հին քարտեզներին, քարտեզագրության պատմությանը և քարտեզագրական հրատարակություններին նվիրված մեզ հայտնի առաջին՝ «Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695-1955)» աշխատության հեղինակը Հ. Ս. Ստեփանյանն է²: Առաջին մասում նա անդրադառնում է հայ քարտեզագրական հրատարակությունների հիմնախնդիրներին, երկրորդ մասում ներկայացնում է հայ քարտեզագրական հրատարակությունների ցուցակը (1695-1955), իսկ երրորդ մասը նվիրված է հայկական քարտեզագրության վերլուծությանը: Հեղինակը հիմնականում օգտագործել է քարտեզների վերլուծության ավանդական և հաճախ օգտագործվող նկարագրական եղանակը, անդրադարձ կատարել քննարկվող քարտեզների ստեղծման պատմությանը, տվել որոշ աշխարհագրական տերմինների մեկնաբանություններ: Գրքի չորրորդ մասը նվիրված է «Սովետահայ քարտեզագրության արդի խնդիրներին»: Այս աշխատանքը կարելի է համարել տվյալ ժամանակաշրջանի համար առաջադիմական, սակայն այն ունի մի մեծ բացթողում. այնտեղ բացակայում են քարտեզների պատճենները՝ ցուցադրական նյութը:

Իսկ Հայաստանի հին քարտեզներին վերաբերող մեզ հայտնի առաջին հավաքածուն 25 քարտեզներից բաղկացած «Ակնարկ Հայաստանի աշխարհագրական միավորի վերաբերյալ» աշխատությունն է³, որը կազմել է տաղանդավոր քարտեզագիր, հանիրավի մոռացության մատնված, ծովակալ, աշխարհագետ-քարտեզագիր Զատիկ Խանգադյանը⁴: 1960 թ. նա կազմել է

¹ **Амир Эйваз**, Страх перед «Великим Тураном» заставляет армян искажать старинные карты: <http://pan.turkist.org/2012/04/blog-post.html> (հասանելի էր 04. 09. 2016):

² Տե՛ս **Ստեփանյան Հ. Ս.**, Հայ քարտեզագրական հրատարակությունները 260 տարում (1695-1955), համառոտ ակնարկ, Երևան, 1957:

³ Տե՛ս **Khanzadian Z.**, Rapport sur l'unité géographique de l'Arménie : atlas historique, fac-similé héliographique des 25 cartes de l'antiquité, du Moyen Âge, des temps modernes et contemporains, Paris, 1920:

⁴ Զատիկ Խանգադյան – ծնվել է 1886 թ. Արևմտյան Հայաստանի Մանասա կոչվող բնակավայրում, դպրոցի տնօրենի ընտանիքում, մահացել է 1980 թ. Փարիզում: Նա սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի դպրոցում, ապա՝ Չմյուռնիայի (Իզմիրի) ռազմածովային ուսումնարանում, այնուհետև ուսումնառությունը շարունակել է Ֆրասիայում: Վերադառնալով Թուրքիա՝ Կոստանդնուպոլսում զբաղեցրել է տեղի ռազմածովային ուժերի քարտեզագրության բաժնի պետի պաշտոնը:

«Հայաստանի պատմական աշխարհագրության ատլաս»¹ քարտեզների մեծ հավաքածուն՝ այն նվիրելով «Սովետական Հայաստանի փառապանծ 40-ամյակին»: Ատլասը բաղկացած է անտիկ ժամանակաշրջանից մինչև տվյալ ժամանակահատվածը կազմված և պատմական Հայաստանի տարածքն ընդգրկող հայտնի քարտեզների պատճենների շարքից՝ առանց վերլուծությունների:

1961 թ. Ա. Բաղդասարյանի խմբագրությամբ հրատարակվել է «Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի ատլաս»-ը², որի վերջին երկու էջը կրում է «Հայաստանի պատկերումը հին քարտեզներում» խորագիրը: Այստեղ զետեղված են Հայաստանի տարածքը պատկերող յոթ քարտեզներ՝ վերնագրերով, առանց մեկնաբանությունների:

1976 թ. հրատարակվում է Մ. Մ. Խաչատրյանի «Միջնադարի ձվածիր հայերեն քարտեզը»³ խորագրով հոդվածը, որը մանրամասն նկարագրել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ձվածիր քարտեզը, համեմատել այն նմանատիպ տարբեր քարտեզների հետ, քննարկել քարտեզի տե-

գրական ծառայության պետի պաշտոնը, իսկ 1912 թ. նրան շնորհվում է աշխարհագրության դոկտորի գիտական աստիճան: Սակայն Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուն պես թուրքերը, նախագգուշանալով, նրան համարելով իրենց համար անցանկալի անձ, հեռացնում են պաշտոնից և բանտարկյալի կարգավիճակով պահում նավի վրա: Բուլղարացի գեներալ Մարկովի ջանքերով նա կարողանում է տեղափոխվել Բուլղարիա, իսկ պատերազմի ավարտից հետո՝ Ֆրանսիա:

Նա ներգրավված է եղել Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսի նախապատրաստական աշխատանքներին, կազմել ու հեղինակել է պատմական և ապագա Հայաստանի տարածքներին վերաբերող մի շարք քարտեզներ (օրինակ՝ **Général Nazarbékian**, République de l'Arménie, Délégation à la Conférence de la paix, 1919 ; **Khazadian Z.**, Arménie, Délégation nationale arménienne, 1919): Ղեկավարել է Ֆրանսիայի ռազմածովային ուժերի քարտեզագրական ծառայությունը: Եղել է Ֆրանսիայի ծովակալ և գլխավոր քարտեզագիր, Ֆրանսիայի ռազմածովային ուժերի ակադեմիայի պրոֆեսոր, ամբիոնի վարիչ, առաջին աստիճանի նավապետ: Մինչ Երկրորդ աշխարհամարտի սկսվելը զբաղեցրել է Ֆրանսիայի գլխավոր քարտեզագրի պաշտոնը: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին նա եղել է Ֆրանսիական դիմադրական շարժման մասնակից: Ֆրանսիայի Հանրապետությանը մատուցած առանձնահատուկ ծառայությունների համար արժանացել է Ֆրանսիայի բարձրագույն՝ Պատվո Լեգեոն շքանշանի (ֆր.՝ Ordre national de la Légion d'honneur):

Ֆրանսիայում հիմնադրել է «Խանգաղյան աշխարհագրական ինստիտուտ»-ը, իսկ 1967 թ. ընտրվել է ՀԽՍՀ ԳԱ արտասահմանյան անդամ: Նա կազմել և հրատարակել է բազմաթիվ քարտեզագրական աշխատություններ և աշխարհագրական ատլասներ. օրինակ՝ Atlas de Géographie Économique de Turquie, L. de Bertalot, Paris, 1924 ; Atlas de Géographie Économique de Syrie et du Liban, L. de Bertalot, Paris, 1926 ; Atlas de Géographie Générale de la Parestine, Paris, 1932:

¹ Տե՛ս **Khazadian Z.**, Atlas géographie historique de l'Armenie, 15 rue Mandraa-Courbevoie (Seine), 1960:

² Տե՛ս **Բաղդասարյան Ա. Բ.**, Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի ատլաս, Երևան-Մոսկվա, 1961:

³ Տե՛ս **Խաչատրյան Մ. Մ.**, Միջնադարի ձվածիր հայերեն քարտեզը, Բնագիտության և տեխնիկայի պատմությունը Հայաստանում, Գիտական աշխատությունների ժողովածու, VI, Երևան, 1976, էջ 213-239:

ղանուններին առնչվող որոշ հարցեր, իսկ հոդվածի վերջում կատարել է հետևություններ և եզրահանգումներ: Ըստ հոդվածագրի՝ «պատմական բոլոր իրադրությունները, ժողովուրդների տեղաբաշխումը, քաղաքների ժամանակագրական տեղեկությունները հաստատում են, որ աշխարհի հայերեն ձվածիք քարտեզը կազմված է XII դարում Կիլիկիայում, խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում»¹:

2004 թ. Ռ. Գալչյանը հրատարակում է «Հայաստանի պատմական քարտեզները, քարտեզագրական ժառանգություն» շքեղ հավաքածուն, որը փոքր հավելումով վերահրատարակվում է հայերեն և ռուսերեն՝ «Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ» ու «Армения в мировой картографии» վերտառություններով²: Հեղինակը փորձել է ընդգրկել անցյալ դարերի քարտեզագրական հայտնի ստեղծագործությունները, ուր առկա է Հայաստան անվանումը: Աշխատանքում ներկայացված է քարտեզագրության համառոտ պատմությունը: Քարտեզների բաժինն սկսվում է Աշխարհի Բաբելոնյան քարտեզով (Ք. ա. VI դ.) և վերջանում Հայաստանը պատկերող տիեզերական նկարի ցուցադրմամբ (2002 թ.): Քարտեզները դասակարգված են ըստ ժամանակագրական կարգի և ուղեկցվում են բացատրական տեքստերով՝ քարտեզագրի, քարտեզի չափի, աղբյուրի ու պատրաստման թվականի մասին տեղեկությամբ: Այնուհետև դրան հաջորդում են հեղինակի՝ «Կովկասից հարավ երկրները միջնադարյան քարտեզներում. Հայաստան, Վրաստան և Ադրբեջան», «Հորինված պատմություն. Հայաստան և Ադրբեջան. կեղծիքներ և փաստեր», «Պատմությունների բախում Հարավային Կովկասում. Հայաստանի, Ադրբեջանի և Իրանի քարտեզների վերաձևում», «Հայացք դեպի Հայաստանի պատմությունը՝ ըստ քարտեզագրական աղբյուրների» խորագրերը կրող աշխատանքները³:

2004 թ. հրատարակվում է Պ. Թեքեյանի «Հայաստանը աշխարհի հնագույն քարտեզներում»⁴ քարտեզների հավաքածուն, որը Հայաստանի հին քարտեզների հավաքածու է՝ պարզ նկարագրությամբ:

2004–2012 թթ. Բ. Հարությունյանը հրատարակում է եռահատոր «Հայաստանի պատմության ատլասը»¹: Ատլասի յուրաքանչյուր հատորն ունի

¹ Նույն տեղում, էջ 237-239:

² Տե՛ս **Galichian R.**, *Historic Maps of Armenia the Cartographic Heritage*, Tauris I.B., London & NY, 2004, *նույնի՝* Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ, Երևան, 2005, *նույնի՝* Армения в мировой картографии, Ереван, 2005:

³ Տե՛ս **Galichian R.**, *Countries South of the Caucasus in Medieval maps, Armenia, Georgia and Azerbaijan*, Printinfo Art Books, London, 2007, *նույնի՝* *The Invention of History. Armenia, Azerbaijan and the Showcasing of Imagination*, London, Yerevan, 2009, *նույնի՝* *Clash of Histories in the South Caucasus. Redrawing the Maps of Armenia, Azerbaijan and Iran*, London, 2012, *նույնի՝* *A Glance into the History of Armenia through Cartographic Records*, London, 2015:

⁴ Տե՛ս **Tekeyan B. A.**, *Armenia in Ancient Maps of the World*, Quebec-Canada, 2004:

պատմական քարտեզների պատճենների ցուցադրման համար նախատեսված էջեր՝ «Հայաստանը հին և միջնադարյան քարտեզներում», «Հայկական պատմական քարտեզներ», «Հայաստանը նորագույն շրջանի քարտեզներում» վերնագրերով: Այս քարտեզների պատճենները չունեն բացատրական տեքստեր: Անշուշտ, նշվածներից զատ կան նաև այլ աշխատանքներ, որտեղ հին պատմական քարտեզներն օգտագործվել են որպես լրացուցիչ ցուցադրական նյութ:

Վերը շարադրվածից կարելի է եզրահանգել, որ հին քարտեզներին և դրանց ուսումնասիրությանն առնչվող աշխատությունների շարքում Հայաստանին վերապահվում է շատ համեստ տեղ: Ընդամենը հրատարակվել են հին քարտեզների մի քանի հավաքածու և դրանց առնչվող մեկ ուսումնասիրություն, այն դեպքում, երբ պատմական սկզբնաղբյուրի տեքստով մեզ է հասել քարտեզագրական հարուստ, սակայն դեռևս անտիպ ժառանգություն: Ի դեպ, այդ առումով քիչ երկրներ կարող են հպարտանալ և համեմատվել մեզ հետ:

Մեր երկրում հին քարտեզների ուսումնասիրության հարցում ստեղծված նման իրավիճակը պայմանավորված էր մի շարք հանգամանքներով. պատմական հայտնի իրողությունների հետևանքով մեր երկրում ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, երբ բոլոր հայատառ քարտեզները՝ սկսած «Համատարած աշխարհացոյցից»², տպագրվել էին Հայաստանի սահմաններից դուրս: Բնականաբար նոր քարտեզների կազմման կամ պատմական քարտեզների ուսումնասիրության մասին նման պայմաններում խոսելն ավելորդ էր, իսկ խորհրդային իշխանությունների օրոք ավելանում է նաև քաղաքական գործունը: Այդ նկատառումներից ելնելով՝ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության գլխավոր վարչությունը»՝ նպատակահարմար չէր գտել ՀԽՍՀ-ում զարգացնել քարտեզագրությունը՝ խոչընդոտելով նաև մասնագետ կադրերի պատրաստման հնարավորությունը:

Գտնում ենք, որ վաղուց ի վեր ժամանակն է՝ արագ լրացնենք բացթողումները: Հարկ է ի մի բերել մեր պատմական հայրենիքի քարտեզագրված տարածքների եթե ոչ բնօրինակները, ապա թեկուզ դրանց պատճենները: Անհրաժեշտ է ակտիվ աշխատանքներ իրականացնել տարբեր երկրների գրադարաններում և արխիվներում՝ ցրված հարուստ նյութը հավաքելու ու հրատարակելու ուղղությամբ՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով նոր քարտեզ-փաստաթղթեր:

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս, Երևան, 2004, *նույնի՛* Բ մաս, Երևան, 2008, *նույնի՛* Գ մաս, Երևան, 2012:

² «Համատարած աշխարհացոյց» (առաջին անգամ հայերեն տպագրված կիսագնդերի քարտեզ – Վ. Մ.), աշխատություն և հրատարակություն Վանանդեցիների, Ամստերդամ, 1695:

Հարկ ենք համարում հավելել, որ այսօր հին քարտեզների հավաքածուների և քարտարանների հրատարակումը մեզ համար ունի ոչ միայն ճանաչողական ու գիտական, այլև քաղաքական մեծ նշանակություն:

Вардан Мхитарян – *Краткий очерк истории исследования и публикации старых карт*

В основе исторических исследований часто используются картографические данные, дошедшие до нас с древнейших времен. В историю картографии, в исследование и распространение картографических памятников прошлого большой вклад внесли европейцы, в работах которых, по сути, не затрагиваются вопросы изучения старых карт, связанных с нашим регионом.

В отечественной истории изучению армянских и региональных карт уделяется очень скромное место, при том, что до нас дошло богатое наследие в виде картографических исторических источников. Следует отметить, что в этой связи мало стран могут похвастаться и сравниться с нами. А потому уже давно настало время для того, чтобы быстро восполнить имеющиеся упущения. Отметим также, что публикация сборников старых карт и картотек имеет для нас не только познавательно-научное, но и большое политическое значение.

Vardan Mkhitaryan – *A Brief Overview of the History of Publication and Study of the Old Maps*

Historical research is often based on actual cartographic data, which have reached to the present day from the ancient times. Europeans had a major contribution to the history of cartography and the study and dissemination of the cartographic monuments of the past, whose works, in fact, did not touch upon issues related to the study of the old maps of our region.

In the Patriotic historiography a very modest place is given to the study of Armenian and regional maps despite the fact we have got a rich heritage of the historical source of cartography. It should be noted that in this regard few countries can boast and compete with us. So, it is high time we came to fill the existing gap. Note also that the publication of the old collections of maps and files has not only cognitive and scientific but also political significance.